

The Trajectory of Hamzeh Isfahani's List

Received: April 22, 2024 ∴ Revised: -

Accepted: August 3, 2024 ∴ Published Online: December 20, 2024

Mersede Eslami Sabzevar¹, Mohammad Jafar Yahaghi²

How to cite this article:

Eslami Sabzevar, M., & Yahaghi, M. J. (2024). *The Trajectory of Hamzeh Isfahani's List*. *New Literary Studies*, 57 (2), 1-21. (in Persian with English abstract)

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.87734.1575>

Abstract

The list of the eight *Seyr al-Moluk* in the Hamzeh Isfahani's *Tarikh Sunni Molouk al-Arz va al-Anbia*, is one of the most famous indexes of Iranian historical sources that has been repeated six times in the oldest historical sources of Muslims from the 4th to the 6th century AH. This study compared the list in these sources and revealed that *Tarikh Hamzeh* had at least two versions with minor differences. The first version with a complete list was given to the authors of *Shahnameh Abu Mansouri* and reached other sources. In another version, named by Biruni as *Tawarikh al-Kebar al-Omam*, the name of one of the sources has been removed from the list. This version was given to the Abu Ali Balkhi and Biruni. The later and existing manuscripts of *Tarikh Hamzeh* are consistent with this text. On the other hand, by comparing the way of recording of specific names in different narrations, it was found that contrary to the common belief, some of the eight sources had been probably in Persian. It was also found that the authors of Bal'ami's history of the "Great Shahnameh" in this section probably meant the *Shahnameh Abu Mansouri*, not the *Shahnameh* of Abu al-Mo'ayed Balkhi.

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (ORCID: 0009-0002-0842-3203) E-mail: mersede.es@gmail.com
2. Professor in in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding author). E-mail: mgyahaghi@yahoo.co.uk

---

Keywords: Hamzeh Isfahani, *Tarikh Sunni Molouk al-Arz va al-Anbia*, Tawarikh al-Kebar al-Omam, *Seyr al-Moluk*, Musa Isa al-Kasravi

---

Extended Abstract

1. Introduction

Throughout the history of Iran, Iranian figures have played a prominent role in the formation of the first traditions of Muslim historiography by transmitting the news and knowledge of their own predecessors. One of these figures was Hamzeh Isfahani. He is known as the first historian who listed eight books that were considered prominent sources of Iranian news. Then, he introduced seven of these sources in his own history and, through comparing and contrasting the narrations within these sources, elaborated on the news of pre-Islamic Iran. After him, this list has been repeatedly used by other historical sources. It is now evident that the list has been appeared in a total of six texts by the 6th century AH, though some differences are evident. The difference in the repetition of the narrations of the list raised several questions: When is the onset and formation of the narration? what are the references and citations of the narrations in later sources? How is the book *Al-Omam* different from *Tarikh Sunni Molouk al-Arz va al-Anbia* (the Sunni History of the Kings of the Earth and the Prophets) and to which manuscript does the existing version correspond? What was the source language of the list? When and in which version of *Tarikh Hamzeh* (The History of Hamzeh) did the omission one of the sources occur?

2. Method

This study was conducted to explore the genealogical structure of six narratives of Hamzeh's list trying to answer the research questions. The other aim was to better know and present the historiography in the transition era and the ways that Iranian culture have remained. It was assumed that exploring the contradictions and similarities of a single narrative in some different sources and examining the intertextual relationships of the narratives would contribute us to know more about the dominant discourse in the works and the ideations their compilers. It would also answer some questions that scholars have posed.

3. Results

The oldest text that has mentioned the list was *The History* of Hamzeh Isfahani. *Abu Mansouri Shahnameh* and the *Tarikh Bal'ami* are the next sources that have mentioned this list. However, it should be mentioned that that the final composition

of *The History* of Hamzeh Isfahani was occurred after *Abu Mansouri Shahnameh*. Another contradiction in the findings of this study is that Biruni, when mentioning Hamzeh's first narrative, calls it "Hamzeh's narrative from the Abesta", whereas Hamzeh does not mention the *Avesta* in his list of sources. Furthermore, Biruni refers to Hamzeh's book by a different name, i.e., *Tarikh al-Kabir al-Omam* (the history of the great nations). He, however, in his introduction, explicitly states the title of the book as *Tarikh Sunni Molouk al-Arz va al-Anbia*. The most prominent ambiguity of Hamzeh's list is the omission of one of the primary sources. Of the eight-book list of sources, he mentions only seven books, and the eighth source has been mentioned in some later sources, including Musa Isa Khosravi's book *Rah Sasanian* (the Sasanid's path).

Moreover, Ibn Nadim mentions the authors of Hamzeh's list in a part that talks about the Persian-to-Arabic translators. He has assumed that these sources were in Arabic, while neither in *the History of Hamzeh* nor in any later sources, the language of these sources have been specified. It should be added that different ways of recording names in the four narratives of Hamzeh shows different languages of his sources. Another finding of this study is the specific use of the term "Great Shahnameh". The authors of *Tarikh Bal'ami* cite Hamzeh's list from the *Great Shahnameh*. Many researchers believe that the *Great Shahnameh* is the *Shahnameh* of Abu Ali or Abu al-Mu'ayyad Balkhi. However, Hamzeh list in the *Tarikh Bal'ami* differs from the list of Biruni, which is originates from the *Shahnameh of Abu Ali Balkhi*. Moreover, it is consistent with the same list in the *Abu Mansouri Shahnameh*.

4. Discussion and Conclusion

Taking a genealogical approach to narratives, this study compared the narrative of Hamzeh's list in six sources. By examining the relationships between these narratives, it was found that this list was complete in the initial draft of *Tarikh Hamzeh* (before the composition of the *Abu Mansouri Shahnameh* in 346 AH), and was transmitted without any omissions from this text to *Abu Mansouri Shahnameh* and from there to *Tarikh Bal'ami*. The first draft of *Tarikh Hamzeh* existed at least until 520 AH, as the anonymous compiler of *Mojmal*, when describing the narrative, mentioned Hamzeh's eight sources without omission. He directly referenced *Tarikh Hamzeh*. The mentioned list is not complete in later versions and existing manuscripts of *Tarikh Hamzeh*, and the name Musa Isa Kasravi has not been mentioned.

Referencing to another version of *Tarikh Hamzeh* called *The History of the Personalities of the Nations*, introduced the first narrative of Hamzeh as “Hamzeh's narrative from the Avesta”. Biruni's narratives from this book are almost identical to the narratives of the *Tarikh Sunni Molouk al-Arz*, but the list of Hamzeh in this book is not complete and the name of Musa Isa Kasrovi has been omitted from it.

Ibn Nadim, in his *al-Fihrist*, hused the *History of Hamzeh*, the *Abu Mansouri Shahnameh*, and the *Tarikh Bal'ami*. He quoted from Hamzeh's list with the additions of the *Tarikh Bal'ami*. This is while as the name of Farrokhan, the astrologer of Yazdgerd, has not been in his sources, he assumed the these had been the same, so he mentioned at the end of the list the name of Omar ibn Farrokhan, the Iranian astronomer of Ma'mun's court.

The results showed that the authors of most of sources after Hamzeh had access to his list merely through the *Tarikh Hamzeh*. Ibn Nadim mentions the names of the authors of these sources after the names of Ibn Muqaffa and Ibn Jahm, in the list of translators of Persian into Arabic. He also assumed that all of Hamzeh's sources had been Arabic translations of the Khudaynamehs, but he does not offer any evidence for this assumption, nor has he provided any news or biography of the authors. On the other hand, the complete comparison of the proper names and their recording methods in Hamzeh's four narratives revealed a significant difference in the linguistic identity of its sources, and this strengthens the possibility that some of the sources in Hamzeh's list were in Persian.

Seemingly the compilers of *Tarikh Bal'ami*, when quoting Hamzeh's list from the *Great Shahnameh*, did not mean the *Shahnameh of Abu al-Mu'ayyad Balkhi*, but the *Abu Mansouri Shahnameh*. Therefore, Hamzeh's list entered the *Tarikh Bal'ami* through the *Abu Mansouri Shahnameh*, but shortly after compiling the *Abu Mansouri Shahnameh*, Abu Ali Balkhi also quoted the list directly from *Tarikh Hamzeh* in his *Shahnameh*. This way the narrative of the list reached Biruni's *Asar al-Baghiyah*. It seems that Abu Ali Balkhi's version, just like the *Ketab al-Omam* (Book of the Nations), as the source of Biruni for writing *Asar al-Baghiyah*, was a version of the final manuscript of *Tarikh Hamzeh*.

سرنوشت فهرست حمزه اصفهانی

ارسال: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳. بازنگری: ندارد. پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳. انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

مرسده اسلامی سبزواری^۱

محمدجعفر یاحقی^۲

ارجاع به این مقاله:

اسلامی سبزواری، م. و یاحقی، م. (۱۴۰۳). «سرنوشت فهرست حمزه اصفهانی»، در نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، تابستان، صص ۱-۲۱. <https://doi.org/10.22067/jls.2024.87734.1575>

چکیده

فهرست هشت سیرالملوک نام برده در تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء حمزه اصفهانی، یکی از مشهورترین فهرس مآخذ اخبار ایرانیان است که از قرن ۴ تا ۶ هجری، شش بار در کهن‌ترین منابع تاریخی مسلمانان تکرار شده است. در این مقاله به مقایسه فهرست در این منابع پرداختیم و دریافتیم که تاریخ حمزه دست کم دو تحریر با تفاوت‌های جزئی داشته است. تحریر نخست با فهرست کامل، در اختیار مؤلفان شاهنامه ابومنصور بوده و از آنجا به منابع بعدی راه یافته است. در تحریر دیگر که وقایع سال ۳۵۰ را دربرداشته و بیرونی از آن با عنوان تواریخ الکبار الامم نام برده، نام یکی از مآخذ از فهرست حذف شده است. این تحریر در اختیار ابوعلی بلخی و ابوریحان بیرونی بوده و دست‌نویس‌های متأخر و موجود تاریخ حمزه، با این تحریر مطابقت دارد. از طرفی با مقایسه شیوه ضبط اسامی خاص در روایات مختلف دریافتیم که برخلاف نظر عام، احتمالاً برخی از مآخذ هشت‌گانه به زبان فارسی نوشته شده

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

E-mail: Mersedes.es@gmail.com

ایران. (ORCID:0009-0002-0842-3203)

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده

E-mail: mgyahaghi@yahoo.co.uk

مسئول)

بوده‌اند. همچنین دریافتیم که مراد مؤلفان تاریخ بلعمی از «شاهنامه بزرگ» در این بخش، احتمالاً شاهنامه ابومنصوری بوده است نه شاهنامه ابوالمؤید بلخی.

کلیدواژه‌ها: حمزه اصفهانی، تاریخ سنی ملوک الأرض والأنبیاء، تواریخ الکبار الأمم، سیر الملوک، موسی عیسی کسروی.

مقدمه

در نخستین سده‌های ظهور اسلام، ایرانیان با انتقال اخبار و علوم پیشینیان خود، نقش پررنگی در شکل‌گیری سنت‌های تاریخ‌نگاری مسلمانان داشتند. بخش عمده این گذار تاریخی در قالب ترجمه اخبار و سیره پادشاهان از فارسی میانه به عربی، در نهضت ترجمه بغداد در دستگاه خلافت عباسی شکل گرفت؛ اگرچه بغداد تنها پایگاه حفظ میراث تاریخی ایرانیان نبود و بسیاری از ولایات از جمله خراسان، فارس و اصفهان، مراکز علمی و فرهنگی انتقال اخبار و تداوم فرهنگ ایرانی بودند. در این شهرها از همان سده‌های نخستین، کتاب‌های بسیاری با عنوان «سیرالملوک‌ها» یا «نامه‌راه پادشاهان پارس/ساسانیان» یا «سیره ملوک عجم» به زبان فارسی و عربی گردآوری شد که اگرچه این کتاب‌ها در موضوع و کلیات هم‌راستا بودند اما تفاوت‌هایی نیز با هم داشتند. حمزه اصفهانی یکی از نخستین تاریخ‌نگاران بود که هشت کتاب از مهم‌ترین مآخذ اخبار ایرانیان را در فهرستی جمع‌آوری کرد و در تاریخ معروف سنی ملوک الأرض و الأنبیاء، هفت مورد از مآخذ هشت‌گانه خود را معرفی نمود و با مقایسه روایات این مآخذ، به شرح اخبار ایران پیش از اسلام پرداخت. پس از حمزه، فهرست هشت‌گانه او به منابع تاریخی دیگر نیز راه یافت و تا قرن ششم هجری جمعاً در شش متن، تقریباً یکسان با حذف و اضافه‌ای مختصر تکرار شد. این منابع به ترتیب تقدّم عبارتند از:

سنی ملوک الأرض و الأنبیاء حمزه اصفهانی (تألیف تحریر نهایی احتمالاً ۳۵۰ ق)، مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۶ ق)، تاریخ بلعمی (۳۵۲ ق)، الفهرست ابن ندیم (۳۷۷ ق)، آثارالباقیه بیرونی (۳۹۱ ق) و مجلد التواریخ والقصص (۵۲۰ ق).

حمزه موضوع مشترک مآخذ هشت‌گانه را «اخبار و سیره ملوک فرس» بیان نموده و اختلاف در سنوات را در این متون، نتیجه ترجمه از «زبانی به زبان دیگر و از خطی شبیه ارقام عدد به خطی شبیه ارقام عقود» دانسته (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷) اما هیچ‌کجا به زبان و خط مآخذ فهرست اشاره‌ای نکرده است. مقدمه شاهنامه ابومنصوری، فهرست مورد نظر را در پیشگفتار تاریخ بشر به نقل از نامه پسر مقفع و حمزه اصفهانی آورده است. تاریخ

بلعمی نیز رویکردی مشابه دارد با این تفاوت که در پایان افزوده است: «و ایشان همه برین گفتار دهقانان گرد آمدند که ما یاد خواهیم کردن و این گزارش که کنیم از گفتار دهقانان کنیم که این پادشاهی اول به دست ایشان بود» (بلعمی، ۱۳۸۰، صص. ۵ و ۶). این گزاره بدین معناست که اخبار فهرست هشت گانه با اخبار دهقانان (ایرانیان)، موافق بوده است. ابن ندیم، نام مؤلفان فهرست مذکور را ذیل فهرست مترجمان فارسی به عربی قرار داده است. به این دلیل که حمزه در آغاز سخن، اختلاف در نسخ را نتیجه ترجمه از زبانی به زبانی دیگر دانسته است احتمالاً این فرض برای ابن ندیم ایجاد شده که مأخذ حمزه، همه به زبان عربی بوده اند؛ اگرچه در هیچ یک از منابع پیش گفته، نه تنها اشاره مستقیمی به زبان این مأخذ نشده است، که به استثناء کتاب سیر ابن مقفع و ابن جهم، هیچ ارجاع و استناد مستقیمی (بدون میانجی کتاب حمزه) از دیگر کتاب های این فهرست برجای نمانده است^۱.

گفتیم که حمزه از هشت مأخذ در اخبار ملوک فرس یاد کرد و هفت مورد از مأخذ هشت گانه را در کتاب خود نام برد. افتادگی و حذف نام یکی از مأخذ هشت گانه در برخی منابع پس از حمزه با افزودن نام موسی عیسی کسروی جبران شد؛ اما این حذف و اضافه، پرسش هایی درباره مواجهه تاریخ نگاران در عصر انتقال اخبار و آثار گذشتگان در ذهن ایجاد می کند. در این مقاله به مقایسه و تحلیل روایت فهرست حمزه در منابع مختلف می پردازیم تا با نگاهی نو به تاریخ، پاسخی برای پرسش های پژوهش بیابیم و تاریخ نگاری در عصر انتقال و راه های تداوم فرهنگ ایرانی را بهتر بشناسیم.

پیشینه تحقیق

مصححین متون مذکور، هر یک به مقابله و مقایسه فهرست در جای خود پرداخته اند و کمابیش دلایلی برای شباهت ها و تفاوت های موجود، مطرح کرده و از آن برای تصحیح قیاسی متن، استفاده نموده اند. یاکوهامین-آنتیلا در پژوهش مفصل خود در باب خداینامگ، به تفصیل به فهرست حمزه پرداخته و به مقایسه آن در منابع مختلف پرداخته

۱. بیرونی در آثارالباقیه در باب تقویم و اخترماری، چند مرتبه به کتب دیگری از زادویه و محمد بن بهرام استناد کرده است. همچنین بجز نقل حمزه، یک بار دیگر به کتاب دیگری از کسروی استناد کرده است. آنتیلا با ذکر دلایل متعدد این فرض را مطرح ساخته که این استناد به کتاب الاعیاد علی بن مهدی کسروی صورت گرفته نه موسی عیسی کسروی (آنتیلا، ۱۳۹۹: ۹۰ و ۱۰۵). همچنین برخی پژوهشگران برآند که مؤلف کتاب الحنین الی الاوطان در باب شعر و ادب و فصاحت و بلاغت و کتاب المحاسن و الأضداد که ترجمه متون اخلاقی و اخبار عهد ساسانی به عربیست، هر دو منسوب به جاحظ، در واقع موسی عیسی کسروی است (رحمتی، ۱۳۹۶: ۷-۱۱). جز این ارجاع دیگری به دیگر آثار این مؤلفین در دیگر منابع صورت نگرفته است.

است. جلال خالقی مطلق، ابوالفضل خطیبی و روزبه زرین کوب نیز در مقالات خود در باب خداینامه، به مقایسه فهرست در منابع مختلف پرداخته و تحلیل‌های ارزشمندی در این رابطه ارائه داده‌اند؛ اما تمرکز این پژوهش‌ها، بر محتوای احتمالی کتاب گمشده خداینامک بوده و ترتیب و توالی منابعی که فهرست حمزه را تکرار کرده‌اند و تداوم و گسست‌ها در انتقال فهرست به منابع بعدی، مورد توجه ایشان نبوده است. تحقیق درباره اینکه مأخذ روایت در هر اثر کدام متن بوده، مقصود از شاهنامه بزرگ کدام است، کتاب الامم چه تفاوتی با تاریخ سنی ملوک الارض دارد، حذف نام موسی عیسی کسروی از فهرست حمزه در چه زمانی و در کدام تحریر رخ داده است، مورد سؤال این پژوهش‌ها نبوده است.

پرسش‌های پژوهش

در این مقاله با بهره‌مندی از پژوهش‌های انجام شده و نظرات استادان، از زاویه تبارشناسی روایات به مسئله می‌پردازیم تا با مقایسه و بررسی روابط میان روایات در متون مختلف و توجه به تداوم‌ها و گسست‌ها در انتقال روایت از متنی به متن دیگر، به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

- ۱- نقطه شروع و شکل‌گیری روایت کجاست و ارجاعات و استنادات روایت در منابع بعدی چگونه است؟
- ۲- کتاب الامم چه تفاوتی با تاریخ سنی ملوک الارض والانبیاء دارد و نسخه موجود منطبق با کدام است؟
- ۳- زبان مأخذ فهرست هشت‌گانه چه بوده است؟
- ۴- افتادگی و حذف یکی از مأخذ در چه زمانی و در کدام تحریر از تاریخ حمزه رخ داده است؟

مقایسه و تحلیل

برای پاسخ به پرسش‌های طرح شده، نخست لازم است به مقایسه فهرست مورد نظر در منابع پیش‌گفته بپردازیم. بدین منظور در جدول زیر، خلاصه‌ای از داده‌ها را پیش چشم قرار می‌دهیم. از آنجاکه توجه به جزئیات، از اصول تبارشناسی روایات است، نام مؤلفان و مأخذ هشت‌گانه فهرست بی‌کم‌وکاست، با زبان اصلی اثر، مطابق تصحیح‌های معتبر درج شده است:

مقایسه فهرست هشت‌گانه حمزه اصفهانی در شش متن تا قرن ششم هجری					
مجموعه التواریخ والقصص (۵۲۰ ق): به نقل از حمزه اصفهانی	آثارالباقیه بیرونی (۳۹۱ ق): از کتاب شاهنامه محمد بن احمد بلخی	الفهرست ابن ندیم (۳۷۷ ق): مترجمان فارسی به عربی	تاریخ بلعمی (۳۵۲ ق): به نقل از شاهنامه بزرگ	مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۶ ق): به نقل از حمزه اصفهانی	تاریخ حمزه اصفهانی (۳۵۰ ق)
سیرالملوک از گفتار و رفتار ابن المقفع (و مجموعه حمزه اصفهانی)	سیرالملوک لعبدالله بن المقفع	ابن مقفع (و فهرستی از مترجمان)	پسر مقفع	نامه پسر مقفع (و حمزه اصفهانی)	۱ سیر ملوک الفرس من نقل ابن مقفع
محمد بن جهم البرمکی	محمد بن الجهم البرمکی	محمد بن الجهم البرمکی	محمد بن جهم برمکی	محمد جهم برمکی	۲ سیر ملوک الفرس من نقل محمد بن جهم برمکی
				گنج‌خانه مأمون	۳ تاریخ ملوک الفرس المستخرج من خزانة المأمون
زادویه بن شاهویه الأصفهانی		زادویه بن شاهویه الأصفهانی	زادویه بن شاهویه	زادوی شاهوی	۴ سیر ملوک الفرس من نقل زادویه بن شاهویه الأصبهانی
محمد بن بهرام بن [مطیار الأصفهانی]	بهرام بن مهران الأصبهانی	محمد بن بهرام بن مطیار الأصفهانی	بهرام بن مهران اصفهانی	نامه بهرام اصفهانی	۵ سیر ملوک الفرس من نقل أو جمع محمد بن بهرام بن

مقایسه فهرست هشت‌گانه حمزه اصفهانی در شش متن تا قرن ششم هجری					
					مطیار الأصبهانی
موسی بن عیسی [الکسروی]		موسی بن عیسی الکسروی	نامه ساسانیان موسی بن عیسی الکسروی	راه ساسانیان موسی عیسی خسروی	۶
هشام بن القاسم	هشام بن قاسم	هشام بن قاسم	هاشم بن قاسم اصفهانی	هشام قاسم اصفهانی	۷ تاریخ ملوک بنی ساسان من نقل أو جمع هشام بن قاسم الأصبهانی
			نامه پادشاهان پارس	نامه پادشاهان پارس	
تاریخ پادشاهان بهرام ابن مردان شاه مؤبد شاپور [بلاد] فارس	بهرام بن مردانشاه مؤبد مدینه سابور	بهرام بن مردانشاه مؤبد مدینه نیسابور من بلد فارس		بهرامشاه مردانشاه کرمانی	۸ تاریخ ملوک بنی ساسان من اصلاح بهرام بن مروان شاه مؤبد کوره سابور من بلاد فارس
		عمر بن فرخان (که ذکر آن در مؤلفان آمده است)	فرخان مؤبد مؤبدان یزدگرد	فرخان مؤبدان مؤبد یزدگرد شهریار	
				رامین بنده یزدگرد شهریار	

سنی ملوک الارض و الانبياء حمزه اصفهانی (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷؛ چاپ بیروت، بی تا، ص. ۱۰)، مقدمه شاهنامه ابومنصوری (قزوینی، ۱۳۳۲، ج ۲، صص. ۵۲-۵۶)، تاریخ بلعی (بلعی، ۱۳۸۰، ص. ۴)، آثارالباقیه بیرونی (بیرونی، ۱۴۲۸، ص. ۱۲۱؛ بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۱)، الفهرست ابن ندیم (ابن ندیم، ۱۳۸۱، ص. ۴۴۶) و مجمل التواریخ والقصص (مجمل، ۱۳۱۸، ص. ۲).

۱- شکل گیری روایت

نخستین متنی که در آن از فهرست هشت گانه یاد شده است بدون شک کتاب سنی ملوک الارض والانبياء حمزه اصفهانی است: «فاتق لی ثمانی نسخ و هی...» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷؛ چاپ بیروت، بی تا، ص. ۱۰). حمزه اصفهانی در این متن، از هفت سیر الملوک یا تاریخ ملوک بنی ساسان و مؤلفان آن نام برده که سه تن از ایشان اصفهانی اند و بیشترین استناد به آثار ایشان، در همین متن اتفاق افتاده و منابع بعدی به واسطه تاریخ حمزه، این آثار را شناخته اند؛ گویی حمزه، تنها تاریخ نگاریست که به سه مأخذ با عنوان سیر الملوک اثر سه مؤلف اصفهانی، دسترسی مستقیم داشته و از آن ها آگاه بوده است. سپس در شرح تاریخ پادشاهان ایران، چهار روایت متفاوت را در چهار سرفصل جداگانه بیان نموده که سه روایت آن، به نقل از سه مؤلف غیر اصفهانی فهرست است و روایت اول حمزه، از مقایسه و تلفیق روایات هشت گانه به دست آمده است: «چون این نسخ فراهم آمد، با مقایسه و تلفیق آن ها این باب را چنانکه باید ترتیب دادم» (همان).

از دیگر جهت هیچ یک از مؤلفان بعدی که فهرست حمزه را تکرار کرده اند، مستقیماً به روایات این منابع نپرداخته و تنها بخشی از روایات را به نقل از کتاب حمزه بیان نموده اند؛ بنابراین تبارشناسی روایات نشان می دهد که نقطه شروع این روایت و فهرست هشت گانه، بدون تردید کتاب تاریخ حمزه اصفهانی بوده است. این نتیجه گیری جدید نیست و ابوالفضل خطیبی در مقاله «خدای نامه»، مقایسه و تحلیل درستی در این رابطه ارائه نموده و به نتیجه مشابهی رسیده است: «مقایسه فهرست های ترجمه ها و تحریرهای خدای نامه در منابعی که یاد کردیم نشان می دهد که بیش تر این فهرست ها - با میانجی یا بی میانجی - براساس کتاب حمزه اصفهانی تنظیم شده اند» (خطیبی، ۱۳۹۳، ج ۵، ص. ۶۵۰).

اما از طرفی می دانیم که تاریخ تألیف نهایی تاریخ حمزه، پس از تاریخ تألیف شاهنامه ابومنصوری است. مصحح تاریخ حمزه، جعفر شعار، در مقدمه کتاب با استناد به مقاله یوجین میتوخ، بر آن است که با توجه به شرح حوادث اصفهان تا سال ۳۵۰ ق در متن، حمزه کتاب خود را در این سال به پایان رسانده است (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. یب).

در صورتی که در مقدمه قدیم شاهنامه، تاریخ تألیف شاهنامه ابومنصوری به سال ۳۴۶ ق تصریح شده است (قزوینی، ۱۳۳۲، ج ۲، ص. ۳۶)؛ اما از آنجاکه در ابتدای نقل فهرست مورد نظر در مقدمه قدیم، مستقیماً به ابن مقفع و حمزه اصفهانی استناد شده است: «و اندر نامه پسر مقفع و حمزه اصفهانی و ماندگان ایذون شنیدم که...» (همان، ص. ۵۲) شکی باقی نمی ماند که مؤلفان شاهنامه ابومنصوری، تاریخ حمزه را در دست داشته اند. علامه قزوینی مصحح مقدمه قدیم شاهنامه، به تقدم تألیف شاهنامه ابومنصوری نسبت به نسخه نهایی تاریخ حمزه توجه داشته و در تعلیقات، این احتمال را مطرح ساخته که تاریخ ۳۵۰ ق، تاریخ اصلاحات نهایی حمزه بوده و «قبل از آن نسخی از آن منتشر شده بوده است؛ یا نام حمزه به واسطه کتاب و نسخ یا قراء متأخر در این مقدمه داخل شده است» (همان، ص. ۵۳) که احتمال نخست قریب به یقین است.

۲- دو تحریر از یک کتاب (حذف نام موسی عیسی کسروی در تحریر دوم)

روایت اول حمزه، از مقایسه و تلفیق روایات هشت گانه به دست آمده است. حمزه پس از ذکر فهرست، روایت نخست را چنین معرفی کرده است: «چون این نسخ فراهم آمد با مقایسه و تلفیق آن‌ها این باب را چنانکه باید ترتیب دادم» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷). بیرونی در نقل روایات حمزه در آثار الباقیه، این روایت را با عنوان «روایت حمزه از ابستا» (بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۹) معرفی نموده حال آنکه حمزه در فهرست مآخذ خود، اشاره‌ای به اوستا نکرده است. در این باب حمزه تنها دو مرتبه از «ابستا» نام برده است. نخست در جایی که به نقل از ابومعشر درباره اختلاف نظرها در باب فاصله زمانی از آغاز آفرینش تا سال هجرت سخن می گوید: «ایرانیان بر مبنای کتاب زردشت به نام ابستا که کتاب دینی ایشان است، معتقدند که...» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۹). سپس در فصل پنجم از این باب به داستان آفرینش کیومرث، گاو ایوداد، و مشی و مشیانه تا تولد هوشنگ به استناد مآخذی برگرفته از اوستا (احتمالاً بندهشن) پرداخته است: «در کتابی که از کتاب ایرانیان به نام ابستا نقل شده، چنین خواندم که...» (همان، ص. ۶۱). لازم به تأکید است هیچ فهرستی از پادشاهان ایران به استناد این مآخذ در تاریخ حمزه قید نشده و روایت این بند تنها به داستان آفرینش اختصاص دارد. در حالی که بیرونی یکی از فهرس تاریخ پادشاهان به نقل از تاریخ حمزه را منسوب به اوستا دانسته است: «جدول ثانی از قسم اول نام‌های ملوک پیشدادیه از اوستا» (بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۹).

حال باید پرسید چرا بیرونی این روایت حمزه را منسوب به اوستا دانسته است؟ سه احتمال وجود دارد. نخست آنکه احتمالاً به قرینه گزارش ابومعشر از «ابستا»، بیرونی تمام مطالب این باب را برگرفته از این کتاب دانسته است. دو دیگر آنکه ممکن است در نظام فکری بیرونی، خدای نامه خود بخشی از اوستا بوده باشد! احتمال سوم که به یقین

نزدیک‌تر است آنکه ممکن است بیرونی کتاب دیگری از حمزه یا دست کم تحریر متفاوتی از تاریخ حمزه را در دست داشته است؛ چراکه در این نقل قول، کتاب حمزه را با نام متفاوتی معرفی می‌کند:

«و در کتاب حمزه اصفهانی که نام آن را کتاب تواریخ کبار الامم من قضی منهم و من عبر گذاشته، طور دیگری یافتیم و مؤلف آن کتاب می‌گوید از روی ابستا که کتاب دینی ایرانیان است آن اخبار را تصحیح کرده» (بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۸).^۱

این در حالی است که حمزه خود در مقدمه کتاب، نام مورد نظر خود را تصریح نموده است: «قال حمزة ابن الحسن الاصبهانی رحمه الله: هذا کتاب تواریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء» (اصفهانی، بی تا، ص. ۵). مؤلف مجمل التواریخ همه جا از این کتاب با عنوان تاریخ حمزه یاد کرده و ابن ندیم در الفهرست، ذیل نام حمزه به هیچ‌یک از این دو نام، اشاره‌ای نکرده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱، ص. ۲۳۰). نکته قابل توجه این است که روایاتی که بیرونی از این کتاب گمنام حمزه نقل می‌کند عیناً منطبق با روایات حمزه در تاریخ سنی ملوک الارض و الأنبياء است. جعفر شعار، مصحح تاریخ حمزه، در مقدمه کتاب با اشاره به مقاله یوجین میتوخ، خاورشناس آلمانی و محقق آثار حمزه آورده است که: «میتوخ نام کتاب را «کتاب الامم» آورده است؛ اما در خود کتاب اشارتی بدین نام نشده و معلوم نیست مأخذ وی در ذکر این نام چه بوده است؟» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ز، پاورقی ۱). حال روشن است که نام کتاب الامم مستخرج از آثارالباقیه بیرونی است اما به نظر می‌رسد این نسخه که در دست بیرونی بوده، اندکی با تاریخ سنی ملوک الارض اختلاف داشته و احتمالاً در نقل روایت اول که تجميع روایات فهرست هشت‌گانه بوده اشاره‌ای به ابستا نیز داشته است.

اختلاف دیگر این دو تحریر از یک کتاب، در حذف نام یکی از مأخذ اصلی فهرست است. گفتیم که در ابتدا حمزه از فهرست هشت‌گانه مأخذ خود در تاریخ ملوک فرس یاد کرده و هفت مأخذ را نام برده است. جای خالی مأخذ هشتم در منابع بعدی از جمله در مقدمه شاهنامه ابومنصوری، تاریخ بلعمی، الفهرست ابن ندیم و مجمل التواریخ والقصص، با کتاب راه ساسانیان موسی عیسی خسروی پر شده است؛ بنابراین شکی باقی نمی‌ماند که کتاب محذوف فهرست حمزه، همین کتاب است. این مأخذ احتمالاً در تحریر نخست کتاب تاریخ سنی ملوک الارض و الأنبياء، که پیش از تصحیح نهایی، در اختیار مؤلفان شاهنامه ابومنصوری قرار گرفته، وجود داشته و به همین دلیل، فهرست هشت‌گانه بدون افتادگی به متن شاهنامه ابومنصوری (تألیف ۳۴۶ق) منتقل شده است. همچنین این تحریر

۱. بیرونی یک بار دیگر نیز در ذکر تاریخ میلاد پیامبر به کتاب تواریخ کبار الامم حمزه استناد نموده است (بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۵۲۹).

احتمالاً تا سال ۵۲۰ هجری موجود بوده و لذا فهرست، بدون افتادگی به مجمل التواریخ نیز راه یافته است؛ اما به نظر می‌رسد این نقص و افتادگی در تحریر دیگر تاریخ حمزه که در دست ابوعلی بلخی بوده رخ داده و از آنجا به آثارالباقیه بیرونی راه یافته است. این تحریر دوم احتمالاً همان است که بیرونی از آن با عنوان تواریخ الکبار الأمام یاد کرده و به نظر می‌رسد فهرست مذکور در آن (در هر دو نسخه در اختیار ابوعلی بلخی و بیرونی) ناقص بوده است چراکه با دقت نظری که از بیرونی سراغ داریم به‌سختی می‌توان پذیرفت که به اختلاف فهرست در دو کتاب الامم و شاهنامه ابوعلی بلخی بی‌توجه بوده باشد؛ بنابراین روشن است که نسخه‌ای از کتاب الامم که مأخذ بیرونی در آثارالباقیه بوده، از روی تحریر نهایی تاریخ حمزه نوشته شده و در فهرست هشت‌گانه، دچار نقص و افتادگی نام موسی عیسی کسروی بوده است. این تحریر، شبیه به نسخه‌ای است که تا به امروز از کتاب سنی ملوک الأرض باقی مانده و در دست‌نویس‌های متأخر به دست ما رسیده است.

۳- فارسی یا عربی

در مقدمه گفتیم که ابن ندیم، نام مؤلفان فهرست حمزه را ذیل فهرست مترجمان فارسی به عربی قرار داده و فرض را بر این نهاده که این مأخذ به زبان عربی بوده‌اند. فرض ابن ندیم نزد بسیاری از پژوهشگران تاریخ و ادبیات فارسی به‌عنوان اصل پذیرفته شده است؛ در صورتی که نه در تاریخ حمزه و نه در هیچ‌یک از منابع بعدی، اشاره‌ای به زبان این مأخذ نشده است. حمزه در آغاز سخن درباره اختلاف در تواریخ و فساد اعداد سخن گفته و ترجمه را دلیل این اختلافات دانسته می‌گوید:

«سنوات این پادشاهان عموماً نادرست و مغشوش است زیرا پس از ۱۵۰ سال از زبانی به زبان دیگر و از خطی شبیه ارقام عدد به خطی شبیه ارقام عقود نقل شده است. از این‌رو در بیان مطالب این باب چاره نداشتم جز اینکه به گردآوری کتاب‌هایی که این مطالب در آن‌ها به‌طور مختلف نگاشته شده بپردازم» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷).

احتمالاً تنها به‌واسطه همین بند، این فرض سنتی برای ابن ندیم ایجاد شده است. ابن ندیم حتی به‌تصریح حمزه نسبت به اختلاف شیوه نگارش کتاب‌ها در این بند توجهی نکرده است؛ چنانکه از بند مذکور پیداست، حمزه به‌صراحت به گردآوری «کتاب‌هایی که به‌طور مختلف نگاشته شده» اشاره کرده است.

با نگاهی گذرا به الفهرست درمی‌یابیم که ابن ندیم به‌جز ابن مقفع و ابن جهم، هیچ‌یک از مؤلفان مأخذ هشت‌گانه را نمی‌شناخته است؛ بنابراین ضروری است در فرض سنتی درباره زبان مأخذ حمزه به دیده تردید بنگریم. خالق

مطلق پیشتر نسبت به این گزاره دقیق شده و اگرچه مؤلفان فهرست حمزه را مطابق فرض سنتی، مترجمان خداینامه دانسته اما تأکید نموده است که:

«حمزه، از این پنج تن اخیر، کار دو تن نخست (ابن مقفع و ابن جهم) را ترجمه، کار سومین و چهارمین را ترجمه و تألیف، و کار پنجمین (موبد بهرام) را اصلاح نامیده است... و باز از کس دیگری به نام موسی عیسی کسروی یاد شده است که شاید او هم گردآورنده بود» (خالقی مطلق، ۱۳۹۷، ص. ۷۰)؛

اما آنتیلا در پژوهش خود در باب خداینامه با نگاه به بند مذکور، همان فرض سنتی را تکرار کرده که: «حمزه خود مترجم نبود و هیچ ترجمه‌ای از فارسی میانه به او نسبت داده نشده است. علاوه بر این او به روشنی از ترجمه این متون از یک زبان به زبانی دیگر صحبت می‌کند که نشان می‌دهد متون ذکر شده به زبان عربی بودند» (آنتیلا، ۱۳۹۹، ص. ۷۹).

این استدلال که حمزه مترجم نبوده و فارسی میانه نمی‌دانسته به‌تنهایی نمی‌تواند دلیل موجهی برای نتیجه حاصله به دست دهد و ایراد بزرگی بر آن وارد است. حتی اگر فرض را بر این قرار دهیم که حمزه فارسی میانه نمی‌دانسته دلیلی وجود ندارد که تصور کنیم فارسی دری نیز نمی‌دانسته یا مآخذی به فارسی دری در اختیار نداشته است. مآخذ مورد نظر همه از دست رفته‌اند و هیچ مؤلف عرب‌زبان دیگری به آن‌ها استناد نکرده است بنابراین تنها راهی که می‌توان به محتوا و ویژگی‌های زبانی آن‌ها دست‌یابی از طریق کالبدشکافی متن تاریخ حمزه است.

در میان مؤلفان فهرست حمزه، اخبار بسیاری در خصوص احوال و آثار ابن مقفع و ابن جهم در دست است که هویت ایشان را به‌عنوان مترجمان فارسی به عربی برای ما روشن می‌سازد. شاید جایگیری این دو نام بلندآوازه در بالای فهرست، هویت دیگر مؤلفان را تحت‌الشعاع قرار داده است. از سه مؤلف اصفهانی فهرست حمزه و کتاب ایشان اطلاعات خاصی در دست نیست. بیرونی در آثار الباقیه اشاراتی در باب تقویم و اختراعی به آثار دیگری از زادویه و محمد بن بهرام دارد اما از این اشارات مختصر بیرونی نیز نمی‌توان ماهیت زبانی آثار مذکور را تشخیص داد؛ اما دست کم نگاهی به‌عنوان کتاب‌ها می‌تواند حاکی از ماهیت زبانی آن باشد. نام کتاب زادویه و محمد بن بهرام در فهرست حمزه، شبیه به‌عنوان کتاب ابن مقفع و ابن جهم، به سیاق ترجمه عربی تاریخ پادشاهان، به‌صورت عربی سیرالملوک قید شده است اما نام کتاب هشام بن قاسم و بهرام بن مروانشاه در فهرست به سیاقی دیگر (فارسی-عربی)، به‌صورت تاریخ ملوک بنی ساسان درج شده است. مؤلفان شاهنامه ابومنصوری، تاریخ بلعمی و مجمل‌التواریخ نیز این سیاق را کمابیش حفظ کرده‌اند و این نام را به‌صورت راه/نامه ساسانیان ضبط نموده‌اند که شباهت قابل‌ملاحظه‌ای با نام

کتاب‌هایی در ژانر کارنامک یا نامه شاهان به زبان فارسی میانه دارد.

با این حال اگر دو کتاب سیر ابن مقفع و ابن جهم که به استناد دیگر منابع از ماهیت زبانی آن با خبریم، و سه کتاب سیر اصفهانی و کتاب خزانه مأمون را که با شواهد موجود، به هیچ‌روی نمی‌توانیم درباره ماهیت زبانی آن‌ها نظر متقن بدهیم کنار بگذاریم، تنها منابع فهرست که می‌توان از خلال متن روایات، به محتوای زبانی ایشان دسترسی پیدا کرد، کتاب موسی عیسی کسروی و کتاب بهرام بن مردانشاه موبد شهر شاپور است. می‌دانیم که حمزه مؤلف امانت‌داری است و در انتقال روایات، دقت و توجه ویژه‌ای به خرج داده است. در متن کتاب حمزه، به اسامی خاصی برمی‌خوریم که در برخی روایات به صورت معرب و در برخی روایات به صورت مفرس درج شده‌اند. اگرچه در این مقوله، احتمال اشتباه کتاب و نساخ در درازای دوران قابل طرح است؛ چراکه کاتبان معمولاً تمایل دارند اسامی خاص را به صورت مأنوس خود درآورند، و به همین دلیل هرگز یقینی حاصل نمی‌گردد اما اگر با اغماز از خطای ایشان بگذریم، توجه به اختلاف ضبط اسامی در چهار روایتی که تنها با فاصله چند صفحه از هم نوشته شده‌اند، احتمالاً می‌تواند ماهیت زبانی مأخذ مورد نظر را برای ما تا حدودی روشن سازد؛ بنابراین لازم است نگاهی به اسامی خاص در چهار روایت حمزه از تاریخ ایران بیندازیم:

در بخش پیشدادیان و کیانیان بیشتر اسامی در هر چهار روایت مشابه هم و برگرفته از فارسی کهن ضبط شده‌اند. در بخش اشکانیان، موسی عیسی کسروی فهرستی از پادشاهان ارانه نداده و تنها به محاسبه مدت فرمانروایی اشکانیان پرداخته است؛ اما در مقایسه دیگر روایات می‌بینیم که در روایت حمزه از ابستا و روایت حمزه از موبد، نام یکی از ملوک اشکانی به صورت «کودرز» و در روایت حمزه از کتب سیر، همین نام به صورت «جودرز» ضبط شده است. همچنین در روایت حمزه از ابستا و روایت حمزه از موبد، نام خسرو فیروزان، یکی دیگر از ملوک اشکانی، به صورت فارسی «خسرو» ضبط شده است. این نام در روایت کتب سیر مستقلاً ذکر نشده اما در ذیل نام فرزندش، باز هم به صورت فارسی «بلاش بن خسرو» ضبط شده است.

در بخش تاریخ ساسانی نام بهرام گور در هر چهار روایت به طور مستقل به صورت معرب «بهرام جور» ضبط شده اما در روایت حمزه از ابستا، این نام در ذیل نام جانشینش به صورت فارسی «یزدجرد بن بهرام کور» ضبط شده است. نام «کسری» در تمام روایات در ذکر خسروان اول و دوم، به صورت معرب آمده اما در روایت حمزه از ابستا، روایت موسی عیسی کسروی و روایت حمزه از موبد، این نام در ذکر «خورزاد خسرو»، و در روایت موسی عیسی کسروی در ذکر «فرخ بن خسرو ابرویز» به صورت فارسی ضبط شده است.

حاصل این مقایسه محدود و مختصر نشان‌دهنده تفاوت‌های قابل ملاحظه زبانی سه روایت اول حمزه، یعنی

روایت حمزه از ابستا، روایت حمزه از موسی عیسی کسروی و روایت حمزه از موبد بهرام شاپور، در مقایسه با روایت چهارم از کتب سیر است. با وجود این باز هم دلایل کافی برای تشخیص قطعی هویت زبانی مآخذ حمزه در دست نیست اما دست کم می‌توان این فرض را مطرح ساخت که کتاب راه/نامه ساسانیان موسی عیسی کسروی و کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان اصلاح موبد شهر شاپور، با زبانی متفاوت از کتب سیر ابن مقفع و ابن جهم، و احتمالاً به زبان فارسی تألیف شده و در دسترس حمزه قرار گرفته‌اند.

۴- شاهنامه بزرگ

سال‌ها پس از شاهنامه ابومنصوری، مؤلف گمنام مجمل التواریخ در نقل فهرست هشت‌گانه، بی‌واسطه به تاریخ حمزه اصفهانی استناد کرده است؛ اما دیگر منابع، به مآخذ دیگری از جمله «شاهنامه بزرگ» و «شاهنامه محمد بن احمد بلخی» نیز استناد نموده‌اند. مؤلفان تاریخ بلعمی نقل فهرست حمزه را با این مقدمه آغاز کرده‌اند که: «اندر شاهنامه بزرگ ایدون گوید پسر مقفع که از گاه بیرون آمدن آدم ... و محمد بن الجهم البرمکی ایدون گوید و زادویه بن شاهویه ...» (بلعمی، ۱۳۸۰، ص. ۴) و سپس فهرست حمزه را یکایک نام برده‌اند.

تقریباً در همین زمان، فهرست حمزه در شاهنامه دیگری نیز درج شده است. گفتیم که ابوریحان بیرونی در آثارالباقیه در ذکر تاریخ اساطیری ایران و شرح داستان کیومرث از شاهنامه ابوعلی محمد بن احمد بلخی شاعر یاد کرده و از فهرست حمزه به‌عنوان منابع ابوعلی بلخی در داستان خلقت، یکایک نام برده و در آخر گفته است: «ابوعلی بلخی این اخبار را به‌زعم خود با آنچه بهرام مجوسی ذکر کرده مقابله نموده است» (بیرونی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۱). تاریخ تألیف یا سرایش شاهنامه ابوعلی بلخی به‌درستی معلوم نیست. جلال خالقی مطلق به استناد نقل قول مذکور در آثارالباقیه، در مدخل دانشنامه‌ای با عنوان «ابوعلی بلخی»، نظرات مختلف درباره هویت شاعر و شاهنامه او را بررسی نموده و در نهایت نظر تقی‌زاده و بهار را که احتمال داده‌اند ابوعلی بلخی همان ابوالمؤید بلخی باشد، دارای اعتبار بیشتری دانسته است (خالقی مطلق، ۱۳۹۰، ص. ۹۹). ابوالمؤید بلخی، مؤلف شاهنامه متثوری است که در قرن ۴ و ۵ هجری، به شاهنامه بزرگ شهرت داشته است. چنانچه در تاریخ بلعمی و بسیاری دیگر از متون این عصر، نام شاهنامه بزرگ برای شاهنامه ابوالمؤید بلخی تصریح شده است: «اخبار ایشان بسیار گوید ابوالمؤید بلخی به شاهنامه بزرگ اندر» (تاریخنامه طبری، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۹۳). سید علی میرافضلی نویسنده مدخل «ابوالمؤید بلخی» به استناد این سخن، تاریخ زندگی او را در نیمه اول قرن چهارم هجری می‌داند (میرافضلی، ۱۳۹۰، ص. ۸۷). حال با این وصف باید دید مراد مؤلفان تاریخ بلعمی در میانه قرن چهارم هجری از شاهنامه بزرگ در نقل فهرست حمزه، شاهنامه

ابومنصوری است یا شاهنامه ابوالمؤید بلخی؟

فهرست حمزه در شاهنامه ابومنصوری مندرج در مقدمه قدیم شاهنامه و فهرست حمزه در شاهنامه ابوعلی بلخی مندرج در آثارالباقیه بیرونی از یک تبار روایی هستند و طبیعتاً شباهت‌های بسیاری دارند. هر دوی آن‌ها بدون شک از تاریخ حمزه اصفهانی - با میانجی یا بی میانجی - برداشت شده‌اند؛ اما مقایسه این دو فهرست در جدول پیش آورده، تفاوت‌های دو روایت را نمایان می‌سازد. مهم‌ترین تفاوت آن است که مؤلفان شاهنامه ابومنصوری، نام دو راوی ایرانی را به پایان فهرست حمزه افزوده‌اند: «فرخان موبدان موبد یزدگرد شهریار، و رامین بنده یزدگرد شهریار» (فروینی، ۱۳۳۲، ج ۲، ص. ۳۶). خطیبی بر آن است که: «این دو مترجم خدای نامه نبودند، بلکه به احتمال، تحریرهایی از خدای نامه پهلوی را مدون کرده بودند» (خطیبی، ۱۳۹۳، ج ۵، ص. ۶۸۹). پس از شاهنامه ابومنصوری، نام فرخان تنها در تاریخ بلعمی با همین صفات در ادامه فهرست درج شده است: «فرخان موبد موبدان یزدگرد» (بلعمی، ۱۳۸۰، ص. ۵). حتی ابن ندیم که تمام منابع پیش از خود را در الفهرست گرد آورده، پس از ذکر فهرست هشت‌گانه بدون ذکر مأخذ، این نام را به صورت دیگری، عمر بن فرخان، ضبط نموده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱، ص. ۴۴۶). نکته دیگر ذکر عنوان نامه پادشاهان پارس است که تنها در این دو متن فارسی، مقدمه قدیم شاهنامه ابومنصوری و تاریخ بلعمی به چشم می‌خورد. به نظر می‌رسد این عنوان در شاهنامه ابومنصوری برای کتاب بهرامشاه مردانشاه به کار رفته و در انتقال به متن تاریخ بلعمی، نام مؤلف آن از قلم افتاده است. نکته دیگر نام کتاب راه/نامه ساسانیان موسی عیسی کسروی است که در شاهنامه ابوعلی بلخی درست به سان تاریخ حمزه در تحریر نهایی و دستنویس‌های موجود، از قلم افتاده است اما در شاهنامه ابومنصوری و تاریخ بلعمی درج شده است. نام زادویه شاهی نیز چنین است. با این تفاسیر اگر خطای کاتبان و مصححان، تغییر قابل توجهی در متن‌های مذکور ایجاد نکرده باشد، به نظر می‌رسد فهرست مندرج در تاریخ بلعمی از روی فهرست شاهنامه ابومنصوری نوشته شده و بنابراین در این بخش، مراد مؤلفان تاریخنامه طبری یا تاریخ بلعمی از شاهنامه بزرگ، شاهنامه ابومنصوری بوده است. پیش‌تر ابوالفضل خطیبی در مقاله عالمانه خود در باب «خدای نامه» نیز به همین نتیجه رسیده و به‌طور خلاصه آورده است که: «نزدیکی بسیار عبارت‌های مقدمه قدیم شاهنامه و تاریخ بلعمی حاکی از آن است که بلعمی نیز به‌نوبه خود این فهرست را از روی مقدمه قدیم شاهنامه رونویسی کرده است» (خطیبی، ۱۳۹۳، ج ۵، ص. ۶۹۰).

نتیجه‌گیری

مآخذ هشت‌گانه اخبار ایرانیان، نخستین بار در تاریخ حمزه اصفهانی فهرست شده و تا قرن ششم هجری شش مرتبه در منابع ایرانیان مسلمان تکرار شده است. در این مقاله از زاویه تبارشناسی روایات به مقایسه و تحلیل روایت فهرست حمزه در این شش متن پرداختیم و با بررسی روابط میان روایات و توجه به تداوم‌ها و گسست‌ها در انتقال روایت از متنی به متن دیگر دریافتیم که این فهرست در نخستین تحریر تاریخ حمزه که تا پیش از سال ۳۴۶ هجری^۱ به انجام رسیده است، کامل بوده و بدون افتادگی، از این متن به شاهنامه ابومنصوری و از این شاهنامه به تاریخ بلعمی انتقال یافته است. این فهرست شامل مآخذی است که حمزه اصفهانی، تاریخ ملوک فرس را به نقل و مقایسه و تلفیق آن‌ها بیان نموده است و مؤلفان تاریخ بلعمی، این روایات را هم‌راستا با روایات دهقانان دانسته‌اند. تحریر نخست تاریخ حمزه دست کم تا سال ۵۲۰ هجری^۲، موجود بوده است چراکه مؤلف گمنام مجمل در شرح روایت، مآخذ هشت‌گانه حمزه را بدون افتادگی نام برده و مستقیماً به تاریخ حمزه استناد کرده است. این در حالی است که فهرست مورد نظر در نسخ متأخر و دست‌نویس‌های موجود تاریخ حمزه کامل نیست و نام موسی عیسی کسروی از آن حذف شده است.

ابوریحان بیرونی، روایت نخست حمزه از تاریخ ملوک فرس که از مقایسه و تلفیق مآخذ مختلف فهرست تهیه شده را با استناد به تحریر دیگری از تاریخ حمزه با نام کتاب تواریخ الکبار الامم، به‌عنوان «روایت حمزه از ابستا» معرفی نموده است. روایات بیرونی از کتاب تواریخ الکبار الامم با روایات تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء تقریباً مشابه و یکسان است اما فهرست حمزه در این کتاب کامل نیست و نام موسی عیسی کسروی از آن حذف شده است. به نظر می‌رسد کتاب تواریخ الکبار الامم که در اختیار بیرونی قرار داشته به نسبت نسخی که در اختیار مؤلفان شاهنامه ابومنصوری و تاریخ بلعمی بوده، نزدیک‌تر به نسخی است که تا به امروز از تاریخ سنی ملوک الارض باقی مانده و در دست‌نویس‌های متأخر، به دست ما رسیده است. از آنجاکه دست‌نویس‌های موجود تاریخ حمزه، حوادث سال ۳۵۰ ه.ق اصفهان را دربردارد، بنابراین تحریر نهایی تاریخ سنی ملوک الارض و به‌تبع آن، استتساخ تواریخ الکبار الامم یقیناً پس از این تاریخ به انجام رسیده است.

این ندیم در فهرست به تاریخ حمزه، شاهنامه ابومنصوری و تاریخ بلعمی دسترسی داشته و فهرست حمزه را با

۱. تاریخ تألیف شاهنامه ابومنصوری

۲. تاریخ تألیف مجمل التواریخ والقصص

افزوده تاریخ بلعمی نقل کرده اما از آنجاکه نام فرخان موبد موبدان یزدگرد در منابع او موجود نبوده است، با فرض این همانی، نام عمر بن فرخان، منجم ایرانی دربار مأمون را در پایان فهرست، جایگذاری کرده است. از طرفی از آنجاکه مؤلف کتاب تاریخ ملوک فرس مستخرج از خزانه مأمون در فهرست حمزه، برای مؤلفان بعدی ناشناس بوده و در تاریخ حمزه نیز ارجاع و استناد مستقیمی به این کتاب صورت نگرفته است، این کتاب از تمامی فهرست‌های بعدی (به‌استثنا فهرست شاهنامه ابومنصوری)، حتی از فهرست ابن ندیم حذف شده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که احتمالاً به‌جز سیر ابن مقفع و محمد جهم برمکی، دیگر منابع این فهرست پس از حمزه در اختیار فهرست‌نویسان بعدی نبوده و تنها نامی از آن از طریق تاریخ حمزه به این منابع راه یافته است. اطلاعات زیادی درباره این مآخذ و محتوای آن وجود ندارد و هرگز جایی اشاره‌ای به زبان این آثار نشده است؛ اگرچه ابن ندیم نام مؤلفان این مآخذ را پس از نام ابن مقفع و ابن جهم، ذیل مترجمان فارسی به عربی قرار داده و فرض را بر این نهاده که تمام مآخذ حمزه، ترجمه‌های عربی خداینامه‌ها بوده‌اند اما سندی برای اثبات این فرض ارائه نکرده و خبر یا شرح حالی از مؤلفان در ذیل فهرست خود بیان ننموده است. از طرفی مقایسه موردی اسامی خاص و نحوه ضبط آن‌ها در چهار روایت حمزه حاکی از تفاوت قابل‌ملاحظه‌ای در هویت زبانی مآخذ آن است و این احتمال را تقویت می‌کند که برخی مآخذ فهرست حمزه، از جمله کتاب راه/نامه ساسانیان موسی عیسی کسروی و کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان اصلاح موبد شهر شاپور، با زبانی متفاوت از کتب سیر ابن مقفع و ابن جهم، و احتمالاً به زبان فارسی تألیف شده و در دسترس حمزه قرار گرفته‌اند.

مؤلفان تاریخ بلعمی در نقل فهرست حمزه به شاهنامه بزرگ استناد نموده‌اند که با مقایسه روایات، به نظر می‌رسد مراد ایشان از شاهنامه بزرگ، نه شاهنامه ابوالمؤید بلخی، که شاهنامه منتشر ابومنصوری بوده است. در واقع همان‌طور که پیشتر گفتیم فهرست حمزه از طریق شاهنامه ابومنصوری وارد تاریخ بلعمی شده است؛ اما کمی پس از تألیف شاهنامه ابومنصوری، ابوعلی بلخی نیز در شاهنامه خود، فهرست را مستقیماً از تاریخ حمزه نقل کرده و روایت فهرست، از این طریق به آثارالباقیه بیرونی رسیده است. احتمالاً نسخه ابوعلی بلخی مشابه نسخه کتاب الامم مآخذ بیرونی در آثارالباقیه، رونوشتی از تحریر نهایی تاریخ حمزه بوده است؛ چراکه بیرونی که تاریخ‌نگار دقیقی است و معمولاً شرحی بر اختلاف مآخذ خود می‌نویسد، نسبت به افتادگی نام موسی عیسی کسروی از فهرست ابوعلی بلخی و اختلاف آن با فهرست اصلی، خاموش است.

کتابنامه

- ابن ندیم، م. ا. (۱۳۸۱). الفهرست، (م، تجدد، مترجم) اساطیر. اصفهانی، ح. ح. (بدون تاریخ). تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء. دار مکتبه الحیاء.
- اصفهانی، ح. ح. (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شاهان، (ح، شعار، مترجم) بنیاد فرهنگ ایران.
- بلعمی، ا. م. م. (۱۳۸۰). تاریخ بلعمی، (تصحیح م، ت، بهار، به کوشش م، پروین گنابادی)، زقار.
- بلعمی، م. (۱۳۷۴). تاریخنامه طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، (تحقیق: م، روشن)، سروش.
- بیرونی، ا. (۱۳۸۶). آثارالباقیه، (ا، داناسرشت، مترجم). امیرکبیر.
- بیرونی، ا. (۱۴۲۸ ق- ۲۰۰۸ م). آثارالباقیه عن القرون الخالیة، المکتبة الثقافیة الدینیة.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۷). «از شاهنامه تا خداینامه»، جای پای سال‌ها، مجموعه مقالات ۱. همیشه، ۲۷-۱۷۹.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۰). «ابوعلی بلخی»، فردوسی و شاهنامه‌سرایی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۹۷-۱۰۰.
- خطیبی، ا. (۱۳۹۳). «خدای‌نامه»، تاریخ جامع ایران، جلد ۵، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۶۷۶-۶۹۴.
- زرین‌کوب، ر. (۱۳۹۵). «خداینامه»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۲، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- رحمتی، م. ک. (۱۳۹۶). «ملاحظات در باب تصحیح کتاب الفهرست ابن ندیم». فصل‌نامه میراث شهاب. سال بیست و سوم. زمستان ۱۳۹۶. شماره ۹۰. صص: ۳-۲۲.
- قزوینی، م. (۱۳۳۲). بیست مقاله قزوینی، با مقدمه عباس اقبال آشتیانی، چاپ دوم، کتاب‌فروشی ابن‌سینا.
- مجله التواریخ والقصص. (۱۳۱۸). (تصحیح م، ا، بهار)، چاپخانه خاور.
- میرافضلی، س. ع. (۱۳۹۰). «ابوالمؤید بلخی»، فردوسی و شاهنامه‌سرایی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۸۷-۹۶.
- یاکوهامین-آ. (۱۳۹۹). خداینامه، (م، بابایی، مترجم) مروارید.